

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
2015/6

ÜCME DERİXİ VE UNİÑ UYGUR MEDENİYİTİDİKİ ORNİ HEQQİDE

The Mulberry Tree and Its Influence on Uyghur Culture

Zulhayat ÖTKÜR*

Özet

Uygur halkı, tarihte birkaç dine itikat etmiştir. Uygurların Şaman dini içerisinde ağaçları kutsaması, onların inanç ve düşünce dünyasından yer alan önemli unsurlardan biridir. Bu inancın etkisi, Uygurların kültüründe ve edebiyatında günümüze kadar gelmiştir. Makalede, bazı Türk boylarının ağaç kültürüne ait inanç ve uygulamalarında hareketle dut ağacının Uygur halkının geçmişten günümüze kültür ve edebiyatındaki yeri ve önemi efsane ve rivayetlerden hareketle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Dut ağacı, inanç, kültür.

Abstract

The Uyghur people have had some different religious beliefs during the history. Such as some influences of Shamanism and worships still exists in Uyghur's life, culture and literature. One elements in the center of life is tree cult which is as essential as water, air, soil from the occurrence of the universe. One of the trees that sanctity is attributed to in tree cult is mulberry tree. It has especially gained an important place on Uyghur culture. In this article, I will describe the tree cult of some Turkic people and the elements of sacred mulberry trees among Uyghur culture from the primitive believes to the modern society. I will use some mythical legends as a source in this paper.

Keywords: Mulberry tree, belief, culture.

Qisqıçe Mezmuni

Uygur xelqi tarixta birqançe dinlarğa etiqağ qılğan, cümlidin Uygurlarnıñ şaman dinidiki derexlerge çoqunuş etiqağı xéli çoñqur idiyiviy اساسqa ige etiqađlarnıñ biri bulup, bu xil etiqađniñ tesirimu ta bugünge qeder Uygur medeniyiti ve edebiyatida orun tutup kelmekte. Maqalide bezi Turkiy milletlirining derex etiqađıǵa ait hadisiler körsitilgen şundaqla Uygur helqiniñ qedimdin hazirǵıçe bolğan medeniyiti ve edebiyatida ücme derixiniñ tutqan ornı ve tévinişlar bezi epsane, rivayetlerni neqil keltürüş arqiliq çüşendürüp berilgen.

Açquçluk Sözlər: Ücme yıǵacı, ixenix, kültür.

Derex, tebiet şekillenğendin buyan xuddi su, tupraq, havaǵa oxşas insanlar ve canlıqlar üçün kem bolsa bolmaydıǵan amillarnıñ biri bolup kelmekte. Uygurlarnıñ şaman dinidiki derexlerge çoqunuş xéli çoñqur idiyiviy اساسqa ige etiqađlarnıñ biri bulup, bu xil etiqađniñ tesirimu ta bugünki küнге qeder Uygur medeniyiti ve edebiyatida orun tutup kelmekte.

Uygurlar her bir dinǵa etiqağ qılğan mezgilde, şu dinniñ eqide-qaraşlirini qobul qilip, öz idiyiviy séstimisiǵa maslaşturuş bilen bir vaqıtta, yene shu dinning her xil örüp-adet,

* Stockholm Yetişkin Eǵitimi Merkezi, Stockholm-İSVEÇ, E-posta: qoramtaş@hotmail.com.

udumlrinimu özining milliy örüp-adetliri bilen bille qobul qilib davamlasturup kelgen. Şuning bilen uyğurlarning diniy étiqad alahidilikide, köp xil diniy étiqad qaraşliri ve adetliri birge mevjut bolup turuştek halet şekillendi.

Türkiy xelqlerniñ tutém étiqadi ecdad tutémi, yer-su tutémi ve kök (teñri) tutémidin terkip tapqan bolup, derex étiqadi muşu xil tutémlarğa teve bolğan étiqad hadisisi bolup, Türk epsanilirige asaslانğanda Teñri toqquz xil insan irqini toqquz şaxliq derexniñ sayiside yaratqanmiş (Banarlı 1976: 31).

İptidaiy cemiyette Turkiy helqler, cümlidin kedimki Uyğurlarda keñ tarkalğan “Mana” digen bir menivi kuvvet bar idi. Birer nersige öz işlirini bağliq dep karap, şu nersini mukeddes biletti. Kişiler bizge yahşilik yaki menpeet yetkuzgen şeyi dep karap mukeddes hisaplığan ösümlük (dereh), tebiy mevcudattin yaki tebiet hadisiliridin birersini “tengri” dep bilip, şuniña tevingan. Çünki şu nerside meniviy kuvvet bar, u bizge tesir körsitidu. “Mana” qedimqi Latin tilida (manes) “roh”, “ervah”, “can”, “közge körünmes nerse”, “u dunyaliq” digendek menilerni bildüridu. “Mana” hazir Okaniye milletliriniñ tilida “cin-alvasti”, “neslik” digen menilerni añlitidiken. Démek iptidaiy cemiyette “mana” sözi “menivi küç”, “teñri qudriti” dep çüşinilgen (Tursun 2000: 68).

Yene bir Uyğur rivayitide kainat mundak tesvirlen'gen: Kainatniñ eñ tövenki kėti su kėti bolup, üstünki kevette yer yüzi caylaşkan. Yer yüziniñ kap otturisida tüvrük şekillik ğolliri sekkiz bürceklik şekil alğan ğayet zor bir derex bolup, uniñ yette xil cavahirattin terkip tapqanliqi ve uniñ su üstidiki yer yüzini kötürüp desteklep turğanliqi bayan qilingan (Esin 2001: 41).

Töven dericidiki ictimaiy işlepçiqiriş, turmuş şaraitida derekler heqqidiki idiyiviy çüşençiler tedriciy çoñqurlişip barğan. Yeni iptidaiy insanlar del dereklerniñ yaşaş alahidilikini sirliq çüşençilerge bağlap tepekkür qilişqa başliğan. Ular bu xil qanuniyetlik tebiy hadislerni tebiettin taşqiri yene bir xil hayatliq çüşençisige bağlap tepekkur qilğan. Şuniñ bilen ularniñ éñida dereklerdimu roh bolidiken deydiğan idiyivi çüşençe peyda bolğan. Neticide dereklerge ilah süpitide çoqunuş étiqadi téximu çoñqurlaşqan, sirliqlaşqan. Eñ deslepte dereklerge çoqunuş dereklerniñ maddi halitige çoqunuş bolğan bolsa, animizm çüşençisi şekillenğan devrdiki derekler rohiğa çoqunuşni idiyiviy mezmun qilğan (Abdurehim, Xinjang pelsepe-ijtimaiy penler tor békiti).

Animizm (rohçiliq) çüşençiside insanlar ölgendin kéyin ularniñ rohliri qevre etrapida, dereklerde, ösümlükler arisida pütkül tebiet ve muhitta yaşaydu. Qisqıçe qilip eytqanda, rohçiliq rohniñ hayatliktiki hadisilerni kontrol kilişğa işiniştin ibaret bir piskologiyilik hadisidin ibaret (Artun 2004: 2).

Teñri bilen insanlar otturisida derex bir xil vastiçi, xeverçi, elçilik rolini ötigen. Tebiet hadisilirige ait murasimler mesilen, yamğur tileş, kün ve ay tutuluşini tosaş, şamal çiqiriş ve toxtutuş murasimlirida, undin başqa toy ve depne murasimliri, beriket tileş adetliri bolsun hemmisidila derextin ayrilalmaydu.

Uyğurlardiki şamanlarniñ şaman terbiyisi qéri dereklerniñ tüvide élip bérilidu. Her bir şamanniñ öziniñ mazar maşayixliri ve qoğdiğuci derixi bolidu. Qerellik türde özi terbiye alğan derex tüvide qan qilip turidu. Adette u xil dereklerge tuğ çigip qoyulidu (Öger 2011: 233).

Şivetsiyede saqlanğan Uyğurlarğa ait matériyallarniñ içidiki bir misséoniér xatirisige asasen, bir qétimlik yamğur tileş murasimi mundaq tesvirlengen: “Yamğur tileş ceryanida çoqum camaet içidiki yaşqa eñ çoñ kişi baştin-ayaq turuşı kérek bolup, cediçi hayvanatlarniñ içki ezasidin yasalğan taşni yéñi öltürülgen töt putluq hayvanniñ qéniğa çilap, derex séxi bilen ileştüridu, andin u öziniñ risalisini oquydu” (Gustafson 2011: 75).

Uygurlarnıñ bezi örp-adet, yosunliridinmu tarixtin buyan derexni uluğlap kelgenlikini körüvalalaymız. Bala yüzi körmigen ayallar bala tileş yüzisidin Qeşqer Opaldiki Mehmet Qeşqeri mazarınıñ yénidiki hay hay téreknıñ yéniğa bérıp tilek tileydu. Ular téreknıñ şexiğa lata parçilirini ésip dua qılıp Allah'tin perzent ata qılışni tileydu (Öger 2013: 37). Bezi Türkiy xelqlernıñ méyitni depne qılış adetleridimu méyit bilen qoşup yağaçtin yasalğan buyumlarnı (noğuş, qaça) birge depne qılış adetleri bar. Cümliyin Uygurlar tarixtin buyan toğraq, söget, ücme, térek, arça ve alma derexlerini ilahiy derexler dep bilip kelgen.

1. Ücme derixi ve Uygurlarnıñ derex tutémi étiqadi

Ücme deriximu Uygurlarnıñ şaman dini étiqadida muhim orunda turidiğan ilahiy derex. Uygurlarnıñ ücme derixini tikişi derex tutémi ve derex étiqadidin kelgen. Étiqad çüşençisidin élip éytqanda, ücme derixi yaxşı rohlarnıñ makani dep qarilidu. Bir qisim Uygurlar hélimu “Ücme derixi qiriq yıl ömür köridu, yeni u rohlarnıñ turalğusi, ücme derixiniñ üstige nurğun uşşaq quşlarnıñ rohlari makanlaşqan.” dep qaraydu. Eger ücme derixi işikni tosuvalğan teqdirdimu, işikni başqa tereptin açsa açiduki, hergiz ücme derixini késivetmeydu yaki yötkivetmeydu. Cenubiy Şıncañ yézilirida kişiler hoylisiğa ücme derixi tikip östürdiğan adetni yéqinqi devrlergeçe saqlap qalğan. Bu xil adet ücme derixini uluğlaş çüşençisini idiyiviy menbe qilğan. Türkiy Tillar Divanidimu birqañçe caylarda ücme tilğa élinğan (Türkiy Tillar Divani 1981: 391).

Hazırqi Hoten Lop nahiyesining Aççık tağ rayonida “Ücme Mazar Ğocam” dep atilidiğan bir mazar bolup, bu yerdiki ğayet zor ücme derixi bilen ziç bağlanmış bir rivayetmu bar. Bu cayda çoñ derehler ve azğan qatarlıq ösümlüklerdin şekillengen yeşil karidor ve gemiler saqlanğan. Kişiler bu yerge kélip qebridiki xadılarğa, azğan şaxlıriğa tuğ bağlap ersiz ayallar er, ayalsız erler ayal cora tiligen (Sulayman 2011: 589).

Qeşqerde köpligen mazarlar ve bazarlar bar. Appaq xoca maziri eng çoñ mazarlardin biri hésaplinidu. Appaq xoca ailisi özlirini Muhammed peyğemberniñ evladi dep atışip Qeşqerdiki özliriniñ küçlük diniy hoquqliriğa tayinip 17 - esirdin başlap Qeşqerde höküm sürgen. Ularnıñ maziri tarixiy kitablarda xatirlengen bolup, bu Uygur rayonidiki meşhur mazarlıqtur. Bu mazarlıqni ziyaret qilğuçılar köp bolup, nurğunliğan kişiler mazarlıqtiki qebrilerni medeniy yadikarlıqlarnı qedimqi binakarlıq uslubida sélinğan bu mazarnı körüş üçün kélidu. Undin başqa Qeşqer şehriğe yéqin bolğan Büvi anam maziri özi nahayiti kiçik bolsimu emma tavap qilğuçiliri nahayiti köp mazarlıqtur. Qızlar bu mazarnı tavap qilğandila andin perzent yüzi köreleydu dep qaralğaçqa nurğunliğan qızlar bu mazarlıqqa kélip mazarlıqtiki ücme derixi ve taşlarğa tavap qılışidu. Her yılı ücme derixini ve taşlarnı tutuş, perzent körüş tilek murasimi qatarlıq diniy paaliyetler élip bérilidu (Davut 2001: 22-30).

Uygurlardiki ücme derixige bolğan tevinışlarğa ait materyallarda yene tövendikidek bir qarışmu xatirilenen: “Uygurlarda xasiyetlik derexler köp bolup, qariğay derixi eñ qedirlinidu. Pütün Altay qevmliri arisida qarighay, arça, qara qeyin ve çinar derexliri alahide orunğa ige. Yakut, Qazaq ve Qirğiz arisidimu qeri ve yalğuz derexlernıñ tüvide nezir çıraqlıq qılış, qurbanlıq qılış ve diniy murasimlarda derextin tilek tileş qatarlıq adetler bar. Perzent yüzi körmigen ayallarnı “uva” dep atalğan bir derexniñ yéniğa başlap kelip, derexniñ astığa aq atnıñ terisini selip, derexniñ qarşı teripige ötüp perzent tilep dua qilidu. Köktürklernıñ xaqan cemetiniñ yerasti teñriliriniñ makaniniñ etrapığa ücme derixi tikilidiğanlıqi hemde her yılı beşinci ve sekkizinci aylarda bu derexniñ etrapida atqa ait diniy murasimlar ve paaliyetler elip berilidu (http://tr.sputniknews.com/turkish.ruvr.ru/tag_71991446/)

2. Ücme derixi ve uniñ Uyğur medeniyetide oynığan roli

Ücme xasiyetlik derex dep qarilidu. Ecdadlirimizniñ ücme derixini işik aldığa tikişide yene savap tépiş qarışimu bar. Ücme pişqanda işik aldidin ötken ğerip-ğurvalar, yoluçılar, balılar ücmini érgitip yése ussuzliqini qanduridu, sayiside sayidaydu. Uyğurlarda simvol xaraktérlik derex tikiş uzaq tarixqa ige qedimiy enenivi adetlerdin biri hésablinidu. Ücme derixi Uyğurlarda öyniñ huzuri, berikiti ve istiqbaliniñ simvoli bolup kelgen.

«Yette tüp ücme tikken kişi jennetke kiridu» deydiğan qaraş omumlaşqan. Buningdin başqa yene, uyğurlar qedimde «hemme nerside roh bolidu» deydiğan animizimliq étıqadlarğimu işen'geçke, bu xil roh étıqadining izliri uyğurlar turmuşida melum dericide saqlanğan (Rahman 1989:530).

Ücme peketla Uyğurlaning emes, baxka milletlarning mitolojisidimu muhim orun tutidu. Mesilen Yunan midolojiside ücme derixiniñ yaritılışığa ait nurğun rivayetler bar bolup, "Tispe bilen Piremusniñ muhebbet hikayisi" enñ dañliqtur.

Ücme derixiniñ kélip çiqışiniñ yurtimiz bilen alaquidar bolğanliqi heqqide Türk menbeliride mundaq qeyt qilingan: "Tesevüpçi ustaz Exmet Yesevi evliyalar yaqqan gülxandin uçı yénip turidiğan bir ücme yağıçini Türkistandin atidu ve u yağaç Anadolu terepke çüşüptu. Bu yağaç kéyin Allahniñ qudriti bilen del hazırqi Haci Bektaş Veli meqberesidiki 700 yilliq tarixqa ige ücme derixige aylanğan. Bu derex xasiyetlik bir derex bolup, nurğun kişiler kélip derextin ücminiñ çüşüşini saqlap, derextin tilekliriniñ icabet boluşini sorap dua qılışidu. Añlaşlarğa qariganda derexniñ uçı hazir mu yénip turarmış (Gürsoy, 2012: 61).

Ücme derixi mivisi eñ baldur pişidiğan menpetlik derex bolup, mivisidin tartip yopurmaq, şax şumbiliri, qovziqi ve yağıçığıçe hemmisi davalas, éstétik tuyğu ve iqtisadiy ünüm élip kélidiğan bir saxavetlik derextur. Ücme derixiniñ mivisi şipaliq mive bolup, ücminiñ ciger, méñini qüvetleş, teretni ravanlaşturuş, temretkini saqaytiş qatarliq nurğun paydiliq rolliri bar. Eqilliq ecdadlar ücme ikkinçi qétim pişqanda uniñdin «ücme şirnisi» yasap, qış peslide ettigenlik ğızada 1 ~ 2 qoşuqtin içişni adetlendürgen. Ücmini qurutup «vasalğu» qilip, istimal qilişnimu ğızaliniş aditi qilğan. Vasalğumu Uyğur tibabitide késel davalasqa işlitilidu.

Ücme derixi tikiş Uyğurlarniñ ücme yopurmiqi bilen pile béqiş ve pilidin yipek çiqirip «etles», «şayi tavar» qatarliq nepis rextlerni toqup, uniñdin xas kiyimlerni tikip kiyişke esas salğan (Tursun 2007).

Xoten qeğizi, dunya medeniyet tarixidiki çoñ keşpiyatiniñ biri bolup, u uzaq tarixtin buyan milliy qol-hünervençilik senetimizde muhim orunda turup kelgen. "Xoten qeğizi" asanliqçe yirtilmaydiğan ve çirimeydiğan alahidilikke ige. U evrişim bolğaçqa, xet yézıştin başqa yene dora- dermanlarni oraş, kiyim-kéçeklerge qaturma qiliş, her xil güzel-senet buyumlrini yasaş qatarliq sahelerdimu işlitilidu. Xoten qeğiziniñ esasliq xam eşyasi <saman qeğizi> niñ xam matériyalliriğa oxşaşmaydiğan halda, toğraq ve ücme derixiniñ qovziqi qollinilidu.

Finlandiyilik ékspiditsiyiçi Mannérheim niñ bayanida, u Xoten qeğiziniñ yasiliş ceryanini ve xam eşyasiniñ ücme derixidin kélidiğanliqini çüşendürüş bilen birge, "U küni biz yolda eşekke yük artip mañğan karvan bilen uçraştuq. Ularniñ içide 140 neper karvan Gumidin Yerkentke qeğez, kişmiş üzüm toşup mañğanlar ve 20-30 nepiri Xotendin Qeşqerge qarap yipek yip, qoy yuñi toşup mañğanlar idi" dep xatirilgen (Mannerheim, Carl Gustaf 2009). Buniñdin Xoten qeğiziniñ eyni vaqıtlardiki eñ esasliq obort vastisi bolup, yipek yoli arqiliq dölet içi ve sirtığa tarqalğanliqini körüvalalaymız.

1970-yili Özbékistanniñ cenubi qismida élip bérilğan qézip tekşürüşte, xarabiler içidin miladidin burunqi 200-yillarğa teve bir ayal cesetniñ köksige ücme yağıçi qoşup

kömülgenlikidin ibaret pakitlardin Ottura Asiyada yipekçilikniñ tereqqiy qilğanliqini yene bir qétim ispatlap bergili bolidu (Gürsoy 2012: 61).

Ücme derixi yağıçı alahide qimmetke ige yağaç. Uniñ yağıçı çin, çidamliq, oyuş, yonuşqa eplik bolidu. Şuña uniñdin teñne, ayaq, qoşuq, çömüç, harva, orunduq, sendel, aşaxta-nuğuç, böşük, işik, küngüre, şota, katek, sévet, zambil qatarliqlar oyulidu ve yasilidu. Çalğu esvaplardin xelqimiz tembur, satar, ravap, duttar, dap çembiriki, sunay destisi, nağra, sapaye qatarliqlarni yasaydu. Enenivi çalğulirimizdin bolğan satarniñ ücme derixidin yasalğanliqi heqqida mundaq bir rivayet bar:

“U zamanda hava güldürlep, çaqmaq çéqilip, yamğur şarqirap yéğip kétéptu, bir mezgildin kéyin hava éçilip kétéptu. Şu mezgilde appaq saqalliq bir bovay bulutqa minip, éviz tağ üstige çüşüptu. Bu vaqit sekkizinci ay mezgili bolup, bu zat ekelgen satarni bir mezglil seher vaqtida çéliptu. Bu çağda pütkül mexluqattin tartip del-dere, ösümlük, can-canivarğıçe, hetta asmandiki malaiklermu bu yéqimliq sazğa mehliya bolup tiñşaptu. Sazniñ yéqimliq avazidin érip kétép, adem, hayvanat, qurt-qoñğuzlarğıçe hoşidin kétép ozuqliniştin toxtap qaptu, saz çélinğan şu esnada asmandiki malaiklermu xuşalliqidin yiğlişip kétédiğan bolup qaptu, ularniñ közidin aqqan yaşlar zémindiki tağlarğa, derya-déñizlarğa çüşüptu. Şu vecdin tağlardiki taşlarniñ bir qismi altun-kümüş, ésil medenlerge, derya-déñizlarniñ astidimu canivarlarniñ bir qismi ésil nersilerge ayliniptu. Şu çağda malaiklerniñ tökken yéşi köyük tağqa témip ketkeniken, taşniñ bir qismi leel-yaqutqa ayliniptu, ilgiriki köyüktağ kéyin leeltağ dep atiliptu, şuña bu leeltağ etrapığa orunlaşqan kişiler qedimkilerniñ rivayetlerini añlap, yettinçi, sekkizinci ay mezglidiki yamğur yağqan künlerde éviz tağqa, éviz ösken derexlerge çiqip, héliqi bovayniñ saz çélişini kütidiken, saz çalğan bovayni séğinip sama salidiken, lékin saz çélinmaptu. Şuniñdin kéyin ular ormanliqtiki del-dereklerni késip, bovay çalğan satarğa oxşitip yasap çalsimu, undaq yéqimliq çıqmaptu. Yene yasaşqa kirişip, pütkül ormanni késip ilgiri orman bilen qaplanğan leeltağ kéyin ormanlar késilip tügep yaliñaçlinip qaptu. Padişah kimdekim bovay çalğan sazğa oxşitip yasap, şuniña oxşitip yéqimliq avaz çiqiralisa, nurğunliğan altun-kümüş inam qilidiğanliqi heqqide perman çüşürüptu. Künlerdin bir küni bir béliqçi bovayniñ oğli saz yasaş üçün palta élip ormanliqqa kétép barsa, aldidin bir aqsaqal bovay çiqip:

—Oğlum, qeyerge barisen? –dep soraptu. Yigit:

—Saz yasaş üçün derek keskili mañdim,-deptu. Bovay külüp kétép;

—Oğlum, bu şeherdiki yette yaştin yetmiş yaşqıçe ademler satar yasaymiz dep, cañgaldiki dereklerni késip tügetti. Oğlum, men saña éytayki, on sekkiz miñ alemdeki satar bolidiğan derekni késip yasap baqsañmu hergiz çalğu bolmas. Sen saz çélişqa iştıyaq bağlapsen, sazni iştıyaq bağliğanda ögengili bolidu. Saña éytip bérey, oğlum, héliqi bovay çalğan sazniñ avazini axirğıçe añlaşqa muşerrep bolalığan birla ücme derixi bar. U sazni baştin-axir añliğaçqa, satarniñ yéqimliq avazi ücminiñ ténige siñip ketken. Şu sebebtin satarni ücme derixidin yasaş bexşende qilinip ketken. Uniñ avazi cennettiki hör-ğilmanlar, canivarlarniñ avazliriniñ uçqundisidur. Bir yil on ikki aydur. Bu on ikki ay içide çiqidiğan pütkül avaz on ikki xilğa bölünüp çélinidu. Teñri on ikki xil avazdin başqa avazni zémingä çüşürmeydu. Bilip qoyğunki, satarniñ avazi cahandiki eñ qattiq nersilerni ériteleydu, kişilerni xuş qilalaydu hem yiğlitalaydu. Satar bolsa ademniñ şeklidur. Yürekniñ çoñ tomuri ottuz ikkidur. Ademler uni çalsa, yürektiki derd-elem, qayğu-hesret, xuşalliq ene şu ottuz ikki tomur arqiliq étilip çiqip, ottuz ikki qulaqqa merkezlişidu. Bu avaz dunyada eñ galıbtur, uni héçkimmu tosuyalmas, u otta köymes, suda aqmas, bazğanda ursimu ézilmes hem uniña ademlerniñ küçi yetmes. Çünki, uniña yürekniñ eñ küçlük eciri siğendur. Ademler havaliq, bağubostanliqta yayriğan'ğa oxşaş, umu canniñ rahatlinidiğan bağubostanidur. Satar çélinisa, tilsiz, tilliqlarniñ céni yayraydu,-deptu. Uniñdin kéyin yigit

qaytip kélip, ücme derixini késip, adem şeklida satar yasap, ottuz qulaq ve yürek tarini békitip, padiş'ah aldiğa béríp çalğaniken, xuddi tağ üstide bovay çalğan satarniñ avaziğa oxşaş çiqqaçqa, padişah bu yigitke nurğunliğan altun-kümüş inam qiptu. Şuniñdin kéyin sazandiler ücme derixidin satar yasaşni öginivalğaniken(Uyğur helq epsane rivayetliri 2006)

Ücme seylisimu xelqimizniñ enenivi köñül éçiş ve seyle-sayahet adetliriniñ biri bolup, uzaq tarixqa ige. Ücme seylisi her yili ücme taza mey bağlap pişqan çağlarda ötküzüldi. Bu mezigilde kişiler qatar ücmizarlarğa béríp, yéñi bir yilniñ eñ baldurqi şérin mévisi bolğan ücmige éğiz tégidu. Qış kétép, bahar kélip yazğa ulaşqan uçar quşlar, can-canivarlarmu ücmiñiñ mévisini yep yéñi hayatqa érişidu. Paaliyet davamida kişiler neğme - nava, béyit qoşaq éytişip ve meşrep tüzidu, ecdadlirimiz ücmiñi uluğlap östürüşni udum qilip kelgen.

Türk xelqi arisidimu Enqerede ötküzilidiğan "dut dede (ücme bova) seylisi bolup, rivayet qilinişiçe Hacı Bayramniñ evlatliridin bolğan 14-esirde yaşığan bir evliyaniñ hasisini yerge urup qoyğanliqi bilen bir tüp ücme derixi peyda bolup, pütün orda uni yise yise tügimeptu. Bu seylide ücme derixiniñ uluqliqi ve xasiyetlikliki xatirilinip, derexqe lata-puruşlar ésilip tebriklinidu. Bu adet ularniñ tutém étiqadidin qalğan yene bir misalliridin biridur (Bars 2014:379).

3. Ücme derixi ve uniñ Uyğur xelq edebiyatidiki ipadiliri

3.1. Maqal temsiller

Ücme piş, ağzimğa çüş.

Ücme tügigende sopsopiyañ keptu.

Ücme köñül.

Ücme yevalğan bulbuldek.

Ücme östürgen kişiniñ ücmisi pişip mévisi yerge tökülgende, uniñ gunahi bolsa ücme bilen bille tökülidu.

3.2. Qoşaqlar

Ücme pişti hoylamda,

Özüñ kélip térip ket.

Maña köñül bermidiñ,

Erge tegmey qérip ket.

Hoylañdiki ücmeñniñ,

Bir şéxi ravap boldi.

Sen yarimniñ otida,

Yüregim kavap boldi.

Hey balilar balilar,

Ücme yeyli kéliñlar.

Sundurvetmey şéxini,

Pişşiqini éliñlar.

Hoylañdiki aq ücme,

Pişip qaptu yimeste.

Köñlümdiki sözümni,

Bilivapsen dimeste.

3.3. Çüş tebirliri

Aq ücme yep çüş körse rizqi köp bolur.

Qara ücme körüp çüş körse altunğa vekillik qilidu.

Ücme körüp çüş körse başqa menisi bu sizniñ başqılardin pul ariyetke alidiğanliqniñizni bildüridu.

Çüşide ücme derixini körse, köñül azadilikidin ve mol berikettin dérek béridu.

Ücme topla çüş körse xeyrlik alamettin dérek béridiğan bolup, köñlige pükken arzu armanliriniñ, tutuş qilğan işliriniñ vucutqa çiqidiğanliqidin dérek béridu.

4) Çöçekler

"Ücme sayisi "namliq Uyğur xelq çöçiki.

5) Şéirlar

Ki cennet gülşininiñ köriki hem sultanidur ücme,

Necennet, belki alem béğiniñ xaqanidur ücme,

Tévilmas aña teñdaş del-dereş, yiganidur ücme,

Pezilet hemde bayliqta séxi, merdanidur ücme,

Hüner, sen'et, sana'etniñ bisati, kanidur ücme.

Kün qoza çüş bolğanda

Sayiler uzardi,

Gül öçti.

Künniñ yalquni kök reñge köçti.

Ücme pişti,

Tüvige çüşti.

Qara qumçaq ğérip balilar,

Yeydu ücme térip balilar .

Ücme derixi heqqide medeniyitimizge ait saqlanğan belgiler ve irmlardin Uyğur medeniyitiniñ pütkül Türk medeniyitidiki bir qisim étiqad ve adet-yosunlirini özige xas uslubta mucessemléştürüp, xususiqliqqa ige bir medeniyet şekillendürgenlikini ve ta бүгünge qeder turmuşimiz ve hayatimizda davam qip kélivatqanliqini körüvalalaymiz.

Paydilanmalar:

- ARTUN, Erman (2004), "Türklerde İslamiyetten Önceki İnanç Sistemleri-Öğretiler-Dinler", http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf
- BANARLI, Nihat (1976), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- BARS, Mehmet Emin (2014), "Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Şor Kahramanlık Destanlarına Yansımaları" *JASSS*, Güz, s. 379-398.
- DAVUT, Rahile (2001), *Uygur Mazarliri*, Şincañ Helq Neşriyatı, Ürümçi.
- EMET, Abliz, *Uygur Helq Maqal Temsilliri İzahliq Luğiti*, Kaşgar: Qeşqer Uygur Neşriyatı.
- ESİN, Emel (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- ESİN, Emel (2004), *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- GUSTAFSON, David (2011), "Uygurlardiki Xurapiylik ve Eqidiçilik", *Miras*, S. 5.
- GÜRSOY, Ülkü (2012), "Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 61, s. 43-54.
http://tr.sputniknews.com/turkish.ruvr.ru/tag_71991446/
- ÖGER, Adem (2013), *Uygur Türklerinde Tören ve Bayramlar*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ÖGER, Adem; GÖNEL, Tugba (2011), "Uygur Türkleri Arasında Şamanlar ve Tedavi Yöntemleri", *Turkish Studies*, S. 6/4, s. 233-248.
- QEŞQERİ, Mehmet "Türkiy Tillar Divanı"
- RAHMAN, Abdükerim (1989), *Uygur Folklori Heqqide Bayan*, Ürümöi: Şincañ Universiteti Neşriyatı.
- RAXMAN, Abdurêhim (2009), "Uygurlarniñ Şaman Dinidiki Derex İlahliri", Şincañ Pelsepe-İctimaiy Penler Tor Bekiti. http://uyghur.xjass.com/uyghur/content/2009-07/21/content_92520.htm
- SULAYMAN, Abdulla (2011), *Dunyada Birla Hoten Bar*, Ürümçi: Şincañ Güzeli Senet Foto Neşriyatı.
- TURSUN, Emin (2000), *Qedimki Uygur Medeniyiti*, Ürümçi: Şincañ Xelq Neşriyatı.
- TURSUN, Enver (2007), *Uygur Örp-Adetliridin Örnekler*, Şincañ Universiteti Neşriyatı.
- Uygur Xelq Epsane Rivayetliri (Kök Gümbez)* (2006), Ürümçi: Şincañ Xelq Neşriyatı.
- ZAYIT, Mamut, "Ücme Heqqide Muxemmes".